

Հ. ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

(Պատմական գիտությունների
բեկնածու, ճեղագետ)

ՆՈՐ ԳԵՏԿԱ ՎԱՆՔԻ ԿԱՄ ԳՈՇԱՎԱՆՔ

Ա. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

որ Գետկա վանքը կամ Գոշա-
վանքը, երբեմնի հռչակավոր այդ
մենաստանը, գտնվում է Սովե-
տական Հայաստանի Իջևանի
շրջանի Գոշ գյուղում՝ ձորալանջի մի
փոքրիկ հարթակի վրա։ Գյուղը տարած-
վում է Տանձուտաձոր ընդարձակ ձորի ձախ
ձորալանջին, կտրտված մի քանի ձորակնե-
րով։

Երեք կողմից շրջապատված լինելով ան-
տառապատ բարձր լեռներով, առջևում ու-
նենալով Տանձուտա-ջուր կարկաչաճոս գե-
տակը, որը տեղացիք Քեղուտի գետ կամ
Վենծ (մեծ) ջուր անտուններով են կոչում,
նա մի հիասքանչ տեսարան է ներկայաց-
նում։

Արևելյան կողմից այդ ընդարձակ ձորը
եզերվում է մի այլ լեռկ լեռնաշղթայով, որը
մի տեսակ պատվար-պատնեշ է հանդիսա-
նում հիշյալ ձորի և Թարսաշայ գետի հովտի
միջև։ Միակ անցքը, որն այդ ձորը կապում
է Թարսաշայի հովտի հետ, այն խոր ու նեղ
կիրճն է, որտեղից հոսում է Տանձուտա-
ջուր գետակը։ Այդ կիրճը, որը գտնվում է
գետակի վերջավորության մասում, գոյացել
է նրա աջ ափին, բարձր լեռան անտառա-
պատ, խիստ զառիթափ լանջերով, իսկ ձախ
կողմից, ուղղաձիգ ձևով ձգված, անասելի
բարձրությամբ ժայռերով։ Այդ բարձրա-
բերձ ժայռերի տակով անցնում է դեպի Գոշ
գյուղը տանող ճանապարհը։ Ժայռապատի

ստորին մասերում փորված են բազմաթիվ
պարզ խաչեր, իսկ ժայռապատի տակ թափ-
ված են գեղաքանդակ խաչքարերի մի քա-
նի բեկորներ։

Ճանապարհը Դիլիջան կուրորտային քա-
ղաքից 16 կիլոմետրաչափ ներքև, այնտեղ,
որ իրար են միանում Աղստև և Թարսաշայ
գետերը, դուրս գալով Երևան-Թբիլիսի մայ-
րուղուց, թեքվում է դեպի աջ և անմիջապես
անցնելով Աղստև և Թարսաշայ գետերը,
առաջ է ընթանում վերջինիս աջ ափով,
Կրասնոսելսկ շրջանային կենտրոնը տանող
խճուղով։ Այդ վերջինով երկու կիլոմետրա-
չափ գետն ի վեր ընթանալուց հետո, Ալա-
շովկայա գյուղի մոտ, ճորից է թեքվում
աջ՝ անջատվելով Կրասնոսելսկ տանող
խճուղուց և անմիջապես անցնելով Թարսա-
շայ գետը, Ալաշովկայա գյուղի միջով
մտնում է Տանձուտա-ջուր գետակի կիրճը և
որոշապատույտ բարձրանում Գոշ գյուղը։

Մի այլ ուղի ճանապարհ դուրս գալով
Դիլիջան քաղաքից, անմիջապես թեքվում է
դեպի աջ և ուղղութիւնն վերցնելով դեպի
Հյուսիս-արևելք, անցնում է անտառներով,
մարգագետիններով, Պարզ-գյուղ լճի ափերով
ու Տանձուտա ձորի եզրին, տարահարթից
զառիթափ իջնում է գյուղը։

Այդ ճանապարհը շատ գեղեցիկ ու հե-
տաքերի է հատկապես գարնան և ամռան
ամիսներին, երբ անտառը կանաչապատ է,
սաղարթախիտ, երբ մարգագետինները պա-

տած են լալայան փարթամ բուսականության մեջ՝ անթիվ-անհամար երփներանգ, անուշաբույր ծաղիկներով, իսկ Պարզ-գյուլ լիճն իր վճիտ ջրերի մեջ արտացոլում է կապտագույն ջինջ երկինքը արծաթափայլ ամպիկներով և երկնապաշտ սոճիները։ Այդ բոլորը մի հիասքանչ ու զմայլելի տեսարան են ներկայացնում։ Այդ է պատճառը, որ դեպի Գոշավանք բոլոր այցելուները գնում են հատկապես այդ ճանապարհով։

Վանքի հուշարձանների հիմնական խումբը տեղավորված է գյուղի հյուսիսային եզրին, երկու կողմերից փոքր ձորակներով եղբրվող փոքրիկ հարթակի վրա։ Վանքի կառուցումը կապված է նրա հիմնադիր Մխիթար Գոշ վարդապետի անվան հետ,

Կիրակոս Գանձակեցու վկայությամբ Մխիթար Գոշը, «Հռչակաւորն այն և մեծիմաստն գիտութեամբ՝ էր ի քաղաքէն Գանձակայ, քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ, որք ետուն զնա յուսումն Գրոց Սրբոց և իբրև հնաւ նա յարբուն հասակի, ձեռնադրեցին զնա քահանայ կուսակրօն»¹։

Եվ որովհետև Մխիթարի դեմքը սակավամազ էր, նրան կոչեցին Գոշ (քոսա) մականունով։ Նա կոչվել է նաև Գանձակեցի և Գեռլեցի։ Դեռ մանուկ հասակից մեծ ձրգտում ունենալով դեպի ուսումը, նա չի բավականանում ստացած կրոնական կրթությամբ և աշակերտում է ժամանակի նշանավոր ուսումնական, հայտնի աստվածաբան Հովհաննես Տավուշեցի վարդապետին։ «Եւ պաշտեալ զքահանայութիւն յոլով ամս ցանկացաւ հմուտ լինել Գրոց Սրբոց, և առական խորոց՝ որ կան ի նոսա։ Եւ հանդիպեցաւ Յովանէս վարդապետի Տաւուշեցի անուանեալ, որ ի ժամանակին յայնմիկ երևելի էր նա գիտութեամբ... Առ սմա կացեալ Մխիթար ամս յոլովս, ուսման Գրոց պարապեալ»²։

Հովհաննես Տավուշեցու մոտ որոշ ժամանակ մնալուց հետո, Գոշը վարդապետական աստիճան է ստանում, ուղևորվում է դեպի արևմուտք՝ Կիլիկիա, Սև լեռան դպրոցը, ուսումը շարունակելու համար։ «Կացեալ առ սմա Մխիթարայ, և առ այլ ոմանս, էառ նա զանուն վարդապետական, և այնու ոչ շատացաւ, այլ շոգաւ յԱրևմուտս կոչս յաշխարհն՝ որ կոչի Սև լեռն, առ վարդապետսն՝ որք էին անդ ուսուցիչք»³։

Հ. Մ. Չամչյանը Գոշի Սև լեռան դպրոցը մեկնելու ժամանակը դնում է 1163 թվա-

կանը⁴։ Գոշը թաքցնելով իր վարդապետական աստիճանը, բավական ժամանակ մնում է Սև լեռան դպրոցում և մեկնում է Հայրենիք։

Վերադարձի ճանապարհին Կարին քաղաքում նա հանդիպում է Կալենոս գավառի և Մահկանաբերդի տեր Քուրթ իշխանին, որը մինչև այդ մեծ դիրք ուներ վրաց արքունիքում և սրտնեղելով վրաց թագավորներից, առժամանակ բնակվում էր Կարինում։ Գոշը ծանոթանում է և բարեկամանում նրա հետ, սիրվելով նրա կողմից որպես հայր⁵։

Կարինից Գոշը վերադառնում է իր հայրենի քաղաքը Գանձակ, ուր շուտով նրա իմաստութեան համբավը տարածվում է ամենուր, որի հետևանքով շատերն են գալիս նրան աշակերտելու։

Սակայն Գոշի վարդապետական-ուսուցչական գործունեությունը իր Հայրենի երկրում երկար չի տևում. անընդատ ենթակա լինելով սելջուկների հալածանքներին, որոնց տիրապետության տակ էր գտնվում այդ ժամանակ Հայաստանը և հետևելով Աղվանից Ստեփանոս Բ կաթողիկոսի հորդորանքներին, նա թողնում է իր Հայրենիքը և գնում հաշեն, Հաթերքի տեր Վախթանգ իշխանի ու նրա եղբայրների մոտ, որոնք մեծ սիրով ու հարգանքով են ընդունում նրան⁶։

Որոշ ժամանակ հաշենում մնալուց հետո, Գոշը մեկնում է Դասնո անապատը, ուր մնում է մինչև 1185 թվականը։ 1184 թվականին վախճանվում է վրաց Գեորգի Գ թագավորը (1156—1184), որ իր կալվածներից զրկել ու արքունիքից արտաքսել էր Քուրթ իշխանին։ Գեորգիի մահվանից հետո, այդ նույն 1184 թվականին, զահ է բարձրանում Թամար թագուհին, որը վերադարձնում է նրան իր հայրենի կալվածներն ու վերականգնում նրա ամիրայության տիրույթը։ Դրա հետևանքով Քուրթ իշխանը 1185 թվականին Կարին քաղաքից վերադառնում է իր հայրենի Կալենոս գավառը։

Գոշը, իմանալով Քուրթ իշխանի վերադարձը, թողնում է Դասնո անապատը և նույն թվականին գալիս է իր բարեկամի մոտ ու բնակություն հաստատում Գեռլե վանքում, որը գտնվում էր այդ նույն Կալենոս գավառում, Աղստև գետի աջ կողմում։ Իսկ վանքի առաջնորդ Սարկավազ վարդա-

1 «Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ», Թիֆլիս, 1909 թ., էջ 195։

2 Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 195—196։

3 Նույն տեղում, էջ 196։

4 Միխայել վարդապետ Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», հատ. Գ, Վենետիկ, 1786 թ.։

5 Կիրակոս Գանձակեցի, նույն տեղում, էջ 196—197։

6 Նույն տեղում, էջ 197։

7 Նույն տեղում։

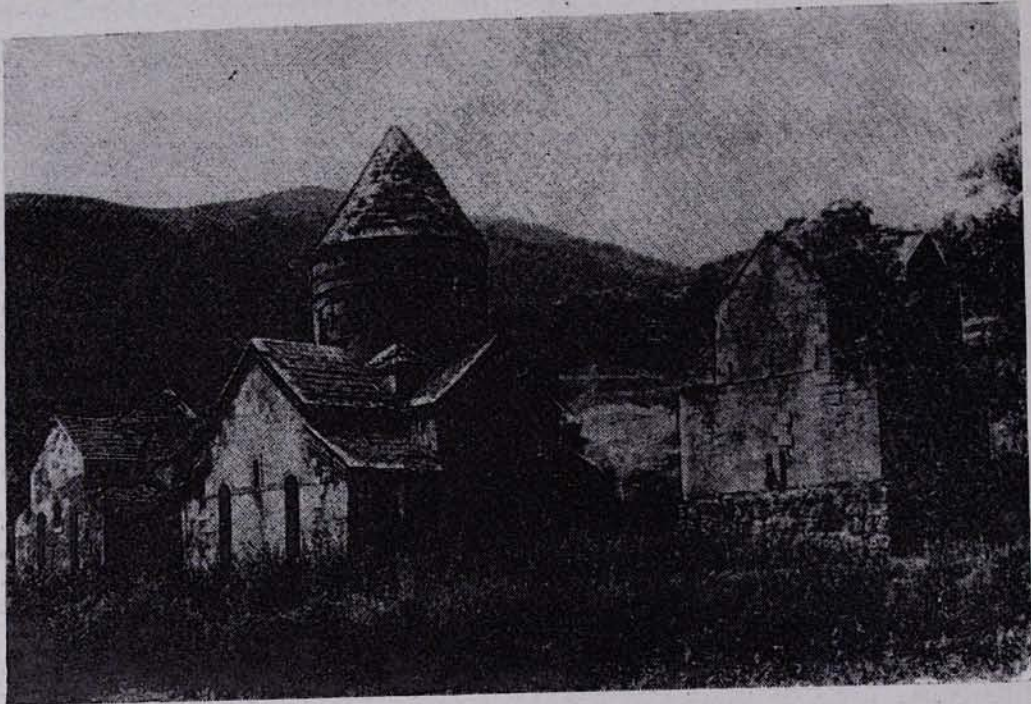
պետը, որը Գոշի սաներից էր, մեծ սիրով է ընդունում իր ուսուցչին⁸։

Այդ ժամանակներում է, որ մեծ երկրաշարժ է տեղի ունենում, որի հետևանքով հիմնովին ավերվում են Գետկա վանքի և կից բնակավայրի շինությունները այնպես, որ նորից վերականգնել դրանք այլևս հնարավոր չէր (ավերման տարեթիվը ստույգ հայտնի չէ, մի ձեռագրի հիշատակարանից իմացվում է, որ 1187 թվականին դեռ կանգուն էր Գետկա վանքը)։

երկուց լեռանցն՝ որ կայ ի գլխոյ նորա, զոր անուանէին զտեղին Տանձուտայ ձոր. և էր ի նմա գիւղ... տեղի փայտաւէտ և ջրաւէտ. անդ համարեցան, թէ պատշաճ իցէ զետեղիլ⁹։

Կատարված հնագիտական հետազոտությունները, դժբախտաբար, մինչև այժմ չեն հայտնաբերել Գետկա վանքի ճշգրիտ տեղը։

Ապա Գոշը ողջ միաբանության գլուխ անցած ձեռնամուխ են լինում Նոր Գետկա վանքի հիմնադրմանը։ Նախ կառուցում են

ԳՈՇԱՎԱՆՔԸ ՀՅՈՒՄՈՒՍ-ԱՐԵՎԵԼՔԻՑ

Գոշը դիմում է Զաքարյան իշխաններին և խնդրում նոր տեղ վանքի համար։ Նրանք փնտրում են, գտնում են մի շատ վայելուչ վայր՝ երկու լեռների գոգավորության միջև, որ Տանձուտի ձոր էր կոչվում, որտեղ կար և գյուղ, հարմար են գտնում այդտեղ վանք կառուցելու համար. «Ապա ըոգան միաբան առ մեծ Վշխանն Իւանէ, երբայր զօրավարին վրաց Զաքարէի, որդիք քեռ բարեպաշտ իշխանին Քրթին, որ ընդ այն ժամանակս Վշխէր բերդին Կայնետլ և գաւառին, և ցուցին նմա զխնդիրս իւրեանց՝ զի տացէ նոցա տեղի, ուր փոխեսցեն զվանս իւրեանց, և նա հրամայեաց նոցա տեանել, թէ որ տեղի պատշաճ իցէ. և նոքա շրջեալ գտին տեղի մի բարեվայելուչ և գոգաձև առ ստորոտս

մի գեղեցիկ, փայտակերտ եկեղեցի և օծելով կոչում են Ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով¹⁰։

Եկեղեցու օծման արարողությունը կատարվում է մեծ հանդիսավորությամբ, որին մասնակցում էր նաև Հայաստանի ամենանշանավոր վանքերից մեկի՝ Հաղարծինի վանքի առաջնորդ խաչատուր վարդապետ Տարոնացին՝ ժամանակի ամենաուսույալ և զարգացած անձնավորություններից մեկը, մանավանդ երաժշտության բնագավառում։ Այդ խաչատուր Տարոնացին էր, որ հայկական ձայնանիշերը մշակելով տարածեց ողջ երկրում։

⁸ Կիբակոս Գանձակեցի, էջ 197—198։

⁹ Նույն տեղում, էջ 198—199։

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 199։

Այդ փայտակերտ եկեղեցին շուտով քանդվում է և նրա հետքերն անգամ չեն պահպանվել: Դրանից հետո վանքից վերև, ձորակի մյուս կողմում, կառուցում են մի ուրիշ քարաշեն փոքր եկեղեցի՝ Հովհաննու Կարապետի անվան, որի ավերակները մինչև այժմ էլ պահպանվել են (այդ մասին ավելի մանրամասն նկարագրական բաժնում): «Շինեցին ի նոր Գետիկ ևս փոքրագույն եկեղեցի մի յանուն Սուրբ Կարապետին Յովաննու ի գլուխ վանիցն»¹¹:

Հովհաննու Կարապետի անվան եկեղեցու կառուցումից հետո, 1191 թվականին, ձեռնամուխ են լինում վանքի գլխավոր եկեղեցու կառուցմանը, որը տևում է հինգ տարի և ավարտվում Մուղաթիկի օրը: Ապա մեծ հանդիսավորությամբ օծում են եկեղեցին և կոչում Ս. Աստվածածնի անվան: Օծման հանգիստի մասնակցում էր նաև Հաղբատի հռչակավոր վանքի առաջնորդ Հովհաննիս եպիսկոպոսը¹²:

Աստվածածին եկեղեցու կառուցումից հետո, Գոշը ձեռնամուխ է լինում այդ եկեղեցու գավթի շինությանը, որին մեծ չափով օժանդակում են Զաքարյան եղբայրները՝ Զաքարեն և Իվանեն: Գավթի կառուցմանը ցույց տրվող նյութական օժանդակությունից դատ, Զաքարյան եղբայրները նոր Գետիկ վանքին են նվիրում նաև Աբասաձոր գյուղը, Զորոձոր գյուղը, վանքից վերև գտնվող պղնձահանքը, Բջնու նահանգում գտնվող Աշավա գյուղը և հողեր, ինչպես նաև Տզրուկածով և Ուտելանջ գյուղերը: Այդ բոլորի մասին մանրամասն պատմում է Գանձակեցին¹³:

Գավթից հետո Գոշը կառուցում է Ս. Առաքելոց և Ս. Հովհաննիսի մատուռները: Փվ որովհետև ինքը սիրում էր անապատական կյանքը, ինչպես այդ մասին տեղեկացնում է Գանձակեցին, վանքից քիչ հեռու հաստատում է իր բնակությունը, միաժամանակ կառուցելով այնտեղ փայտակերտ փոքրիկ եկեղեցի՝ Ս. Հոգու անվան: Ապա վանքից վերև, աջ կողմում, կառուցում է քարուկիր շարվածքով մի այլ եկեղեցի, որպես իրեն գերեզմանատեղի՝ Ս. Համբարձման անունով¹⁴:

Դրանով ավարտվում են Գոշի կողմից նոր Գետիկ վանքում կատարվող շինարարական աշխատանքները, որոնք սակայն շարունակվում են վանքի հետագա առաջնորդների ժամանակ: Գոշը հասնելով խորին ծերության, դեռ իր կենդանության ժա-

մանակ, հրաժարվում է վանքի առաջնորդությունից, իր մոտ կանչելով ողջ միաբանությունը, օրհնում է նրանց և ապա նրանցից Մարտիրոս վարդապետին, իր սիրելի աշակերտներից մեկին, նշանակում է վանքի առաջնորդ: Մխիթար Գոշը վախճանվում է 1213 թվականին և նրա մարմինը տանում թաղում են իր ձեռքով կառուցած եկեղեցի-տապանատանը¹⁵:

Նոր Գետիկ վանքը Գոշի ղեկավարության ներքո, ոչ միայն հարստացավ հոյակապ կառուցվածքներով, որոնք հայ արվեստի ու ճարտարապետության նշանավոր կոթողներից են, այլ նաև հանդիսացավ բարձրագույն հոգևոր դպրոց, որպես Հայաստանի կրոնական և ուսումնական ամենակարևոր ու խոշոր կենտրոններից մեկը: Նրա համբավը տարածված էր ամենուր, որի հետևանքով նրկրի բոլոր կողմերից, «Բազումք էին որք աշակերտեցան ի նմանէ վարդապետական բանին. քանզի համբաւ իմաստութեան նորա հռչակեցաւ ընդ ամենայն տեղիս, և գային առ նա յամենայն կողմանց: Բազումք որ էին ի կարգի վարդապետաց ծածկէին զինքեանս և գային, ի կարգի աշակերտաց կարով ուսանէին ի նմանէ, և առնուին վերստին հրաման»¹⁶:

Գոշի աշակերտներից շատերը կազմակերպեցին իրենց ինքնուրույն դպրոցները և մեծ համբավ ու հռչակ վայելեցին, ոչ միայն իրենց գիտություններով, այլև իրենց բարոյականությամբ, մարդասիրությամբ, աշխատասիրությամբ:

Մխիթար Գոշի աշակերտների մեջ նշանավոր էին Թորոս Մելտենացին, Կիրակոս Գանձակեցին, հռչակավոր աստվածաբան Հովհաննիս Տավուշեցին, որը հայտնի է վանական վարդապետ անունով և ուրիշներ:

Բացի կրոնա-բարոյական և ուսումնակրթական աշխատանքներից, զգալի տեղ է զբաղում նաև Գոշի գրական գործունեությունը: Նրա գրական աշխատություններից առավել հետաքրքիր ու նշանակալից է «Դատաստանագիրքը»-ը¹⁷:

Առանձին ուշադրության արժանի են նաև Գոշի կազմած բազմաթիվ առակները, որոնք առանձին կողմերով ուսանելի են նույնիսկ մեր ժամանակների համար: Մեծ թիվ են կազմում նրա կրոնա-բարոյական աշխատությունները, որոնց մասին հետևյալ կերպ է պատմում Գանձակեցի պատմիչը. «Եւ հիթոզ նա յիշատակ և արձան գերեզմանի գիրս

11 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 200:

12 Նույն տեղում:

13 Նույն տեղում, էջ 204:

14 Նույն տեղում, էջ 204—205:

15 Նույն տեղում, էջ 207, 209:

16 Նույն տեղում, էջ 205:

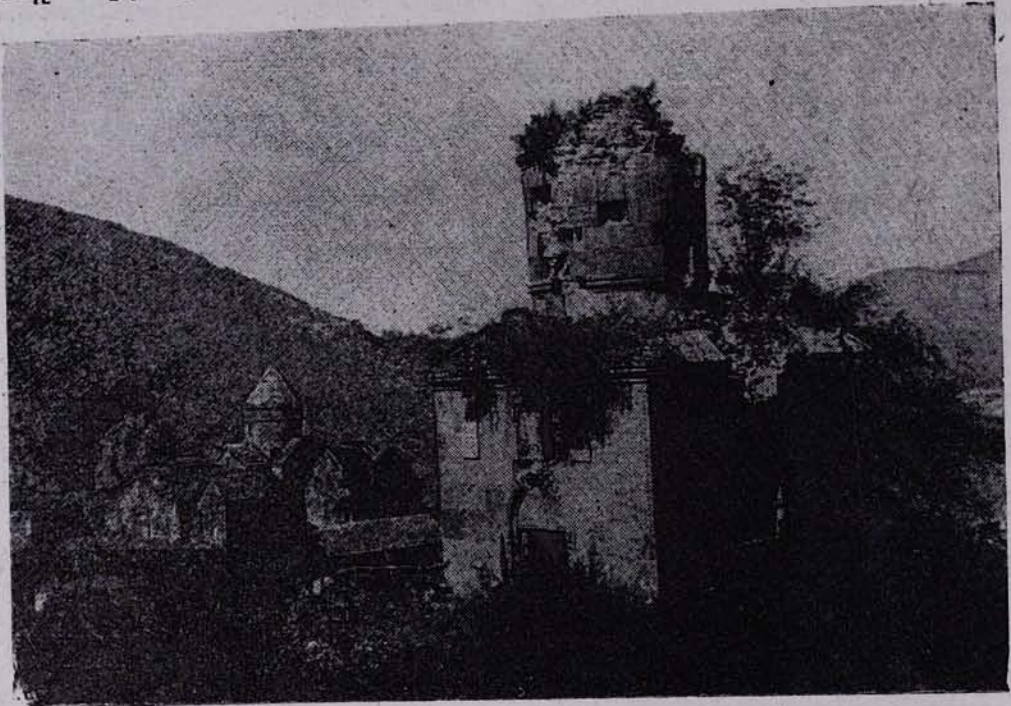
17 Վահան ծայրագույն վարպետ Բաստամյանց, «Մխիթարայ Գոշի «Դատաստանագիրք Հայոց», Վարդապատ, 1880 թ.:

մտախորհս յօգուտ ուսումնասիրաց՝ համա-
ռօտ մարգարէութեանն Երեմիայի գեղեցկա-
գիր կարգօք, և սուղ ինչ կանոնս վասն սպա-
սաւորելոյ մարմնոյ և արեան Տեանն, թէ
որպէս պատշաճ իցէ, կամ որպիսի կարգօք
և գիրք մի ողբք ի վերայ բնութեանս՝ ի դի-
մաց Ադամայ առ որդիս նորա, և ի դիմաց
նայի առ դստերս նորա. և գիրք մի յայ-
տարարութիւն ուղղափառութեան հաւատոյ
ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց, ի խնդրոյ
մեծ գօրավարին Զաքարէի և եղբօր իւրոյ և
այլ թուղթս խրատականս¹⁸։

Իրենց սիրելի ուսուցչի ու առաջնորդի հի-
շատակը հավերժական դարձնելու համար

Դրանից հետո Մարտիրոսը ձեռնամուկս է
լինում հինգ խորանանի, գմբեթավոր մի այլ
գեղեցկաշեն եկեղեցու կառուցմանը, սա-
կայն վրա հասնող Զալալեդդինի արշա-
վանքների հետեւանքով եկեղեցու շինարա-
րութիւնը որոշ ժամանակ կանգ է առնում։
Հետագայում ոմն Գրիգոր Կապալեցի, որի
միջոցներով էր կառուցվում եկեղեցին, կըր-
կին շարունակում է նրա շինարարութիւնը
և ավարտում հայոց ՈՂ (1241) թվականին։
Այնուհետև կառուցում է Ս. Գրիգորի ան-
վան գեղեցկաշեն փոքր եկեղեցին, գավթի
հարավային կողմում։

Մարտիրոս վարդապետը շուրջ քառասուն

ԳՈՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎՄՈՒՏՔԻՑ, ԱՌՋԵՎՈՒՄ Ս. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ։

վանքի միաբանութիւնը և ողջ համայնքը
Նոր Գետկա վանքը նրա անունով կոչում են
նաև Գոշավանք։ Այդ անունը հետզհետեւ ա-
վելի գործածական է դառնում քան Նոր
Գետկա վանք անունը։

Նոր Գետկա վանքը Գոշին հաջորդող
Մարտիրոս վարդապետի առաջնորդութեան
ժամանակ ավելի ընդարձակվում և բարգա-
վաճում է։ Մարտիրոս վարդապետը կառու-
ցում է ժամատուն՝ փայտյա վերնահարկով,
գրատունը՝ գործակից տնեկնալով հյուսիս
Մխիթարին։

տարի վարում է վանքի առաջնորդութիւնը և
կամովին հրաժարվում է առաջնորդութեանից։
Նրանից հետո վանքի առաջնորդներ են
դառնում Մխիթար, Հովսեփ, Աբրահամ, Հով-
հաննես Արմանեցի և այլ վարդապետներ։

Նոր Գետկա վանքը Մարտիրոսի առաջնոր-
դութեան ժամանակ հասնում է առավել
բարձր զարգացման, դասվելով Հայաստանի
գլխավոր վանքերի շարքը, ինչպես՝ այդ
մասին տեղեկացնում է ժամանակի պատմա-
գիրը, որը նույնպես ուսանել է այդ վան-
քում. «Փառաւորեցաւ վանքն և հռչակեցաւ
սուրբ վարդապետին՝ իմաստութեամբ Մար-
տիրոսի առաջնորդի. քանզի այդ շինարար
էր...։ Եւ բազում եղբարք ժողովեցան վանք

18 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 208—209.

հռչականքումն տեղւոյն, և բաղմաց եղև տեղի սննդեան և ուսման. որ և մեք իսկ սննալ և ուսեալ եղաք ի նոյն վանս: ... և բաղմացանք հանաւայք և պաշտօնեայք և մանկունք ուսումնականք... ... և գլխաւոր վանորայքն՝ Սանահինն, և Գետիկ...»¹⁹,

Մարտիրոսի՝ Գետիկ վանքի առաջնորդութիւնից հրաժարվելուց քիչ հետո, հաշատուր վարդապետը և իր եղբայր Բարսեղը վանքի դիմաց, ձորակի մյուս ափին, հայոց ՉԳ (1254) թվականին կառուցում են Ս. Գեորգի անվան փոքրիկ, գմբեթավոր եկեղեցին:

Կիրակոս Գանձակեցու այդ վկայութեան մեջ «յուսթ հարիր» թվականը, մեր կարծիքով, կա՛մ գրչի կա՛մ տպագրութեան վրիպում պետք է լինի, քանի որ եկեղեցու գմբեթի թմբուկի վրա պահպանվել է նրա կառուցման վերաբերյալ արձանագրութիւնը՝ ՉԳ թվականով (յոթ հարյուր երեք):

Բացի այդ, նույն վկայութեանից միաժամանակ հավանական է դառնում, որ Մարտիրոսին հաջորդող Մխիթարի վանքի առաջնորդութեան ժամանակը շատ կարճատև է եղել և, որ նրան պետք է հաջորդած լինի հաշատուր վարդապետը՝ Ս. Գեորգ եկեղեցու կառուցողը: Գանձակեցու հենց այն վկայութիւնը, թե Մարտիրոսից հետո վանքի առաջնորդ եղան «Մխիթար ոմն, և այլ սա, և այլ նա» փնքնին հաստատում է, որ նախ Մխիթարի առաջնորդութիւնը շատ կարճատև ու անարդյունավետ է եղել և երկրորդ «և այլ սա, և այլ նա» դարձվածքի տակ պետք է հասկանալ վերը հիշատակված հաշատուր վարդապետը:

Ս. Գեորգ եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ եղած տեղեկութիւնով վէ սպասւում են նոր Գետիկ վանքի մասին պատմութեան հիշատակութիւնները: Վանքում կատարվող հետազա կառուցումների մասին մեզ տեղեկացնում են նրանց վրա փորագրված արձանագրութիւնները: Դրանց համաձայն, Դասապետ վարդապետը և իր եղբայր Կարապետը հայոց ՉԽ (1291) թվականին կառուցում են զանգակատունը՝ Գարրիել և Միքայել հրեշտակապետների անունով: Այդ նույն թվականին էլ կառուցվում են վարպետ Պողոսի մահարձանը: Այդ վերջինով էլ ավարտվում են վանքում կատարվող կառուցումները:

Նոր Գետիկ վանքի կամ, որ ավելի ճիշտ ու հարմար է այսուհետև ասել՝ Գոշավանքի մասին եղած միակ հիշատարականները նրա մեծ թիվ կազմող վիմագրութիւններն են, որոնց մեծ մասը փորագրի են, մնացած մասը ներկագիր: Դրանք գլխավորապես նվի-

րատվական բովանդակութիւն ունեն և մեծ մասամբ առանց տարեթվի: Ուստի դժվար է որոշել, թե դրանք որ ժամանակի են, որով հնարավոր լինի որոշ պատկերացում կազմել վանքի ընդհանուր դրութեան մասին: Այդ տեսակետից մեզ համար հիմք կարող են ծառայել այն վիմագրութիւնները, որոնք ժամանակը որոշ է, այդպես:

Գավթի արևմտյան դռան ճակատաքարի վրա եղած արձանագրութեան համաձայն, Գայլաձագի տրդի Հովհաննես Կարնեցին հայոց ՉԽԲ (1293) թվականին միաբանում է Ս. Աստվածածինին:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային որմի ներսի երեսի վրա եղած ներկագիր մի արձանագրութեան մեջ ասվում է, որ Ունեկի թոռ, Ճարի որդի Թաղարդին հայոց ՉՄ (1301) թվականին միաբանում է՝ իրենց դրամագին սեփականութիւնը կազմող Գետիկ վանքի եկեղեցուն և նվիրում է իր սեփական Հահնի գյուղն ու տարեկան հարյուր կոժ գինի՝ հաս ազուց: Արձանագրութեան մեջ հիշատակվում է, որ նվիրատւութիւնը կատարվում է Թաղարդին հոգեւոր հայր Դասապետ վարդապետի միջոցով, որը, անկասկած, զանգակատունը կառուցող Դասապետ վարդապետը պետք է լինի:

Գավթի արևմտյան պատի տակ եղած մի խաչարձան-մահարձանի տպագրութիւնն ունի հայոց ՉՄԸ (1309) թվականը:

Վերը մեջ բերված արձանագրութիւններից երեւում է, որ մինչև ԺԴ դարի սկիզբները դեռ անվնաս ու շին էր Գոշավանքը: Վերջին գրավոր հիշատակութիւնը, որը կարող է վկայել վանքի գոյութեան մասին՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատի տակ գտնվող մի գերեզմանաքարի տապանագրութիւնն է՝ ՉԴԴ (1345) թվականով: «Պարոնուքեան Արդուրին և Խորիշ Խաթունին եւ Պետրոս վարդապետ կանգնեցի զխաչս բարեխաւս սուրբս՝ մեզ և ծնողաց մերոց. ի բուին ՉԴԴ»²⁰ (1345): Դրանից հետո ոչ մի հիշատակութիւն չկա այդ նշանավոր մենաստանի մասին:

Մնում է ենթադրել, որ Գոշավանքը նույնպես, ինչպես Հայաստանի բաղմամբիվ այլ վանքերն ու բնակավայրերը, ավերվեց ու ամալացաւ մոնղոլական արշավանքների և դրանց հաջորդող միջոցառումների երկարատև պատերազմների հետևանքով:

Ինչպես երևում է ԺԹ դարի բանասիրական գրականութեան Գոշավանքին վերաբերող տեղեկութիւններից, նրա այդ լքված ու ամալիվ լինակը շարունակվել է ընդմիջո՝ և նա

¹⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 209, 210 և 295:

²⁰ Այդ տապանագիրը տեղում չի նկատւում մեջ ենք բերում Ի. Հարությունյանից, «Ազգագրական հանդէս», Ժ դիմ, Թիֆլիս, 1903 թ., էջ 33:

այլևս չի վերահաստատվել որպես մենաստան: Չնայած վանքի բակում եղած գերեզմանաքարերից երկուսն ունեն ժէ դարի վերջին քառորդին պատկանող տապանագրություններ՝ «Այս է հանգիստ Մկրտիչ պարոն տերին, թուին ՃԻՌԻԴ» (1675), «Այս է տապան Սարկաւաք քահանայի» թւ. ԹՃԽԾ» (1696), — սակայն դրանք չեն կարող հիմք ծառայել ենթադրելու վանքի գոյության մասին: Այնտեղ կարող էին թաղումներ տեղի ունենալ նաև մենաստանի լքված և ամառի ժամանակ, Բացի դրանից, երկրի քաղաքական դրությունը այդ շրջանում խիստ անպաստ էր՝ թուրք-պարսկական անընդհատ կրկնվող պատերազմների հետևանքով:

Դրանից հետո Գոշավանքի մասին առաջին տեղեկությունը հաղորդում է Սարգիս վարդապետ Զալալյանը²¹, ժԹ դարի քառասնական թվականներին այցելելով Գոշավանք, շատ սեղմ ձևով տալիս է նրա կառուցման հանգամանքները, հիմք ընդունելով Կիրակոս Գանձակեցու վկայությունները և ընդօրինակում շուրջ 28 վիմագրություններ՝ նկատելի անճշտություններով: Ցավոք սրտի Զալալյանը ամենևին չի հիշատակում վանքի դրության մասին. բայց հենց դրանից էլ հետևում է, որ վանքը լքված էր ու ամառի վիճակում:

Գոշավանքի մասին հաջորդ տեղեկությունը հաղորդում է Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանը²², որը 1862 թվականի օգոստոսի 14-ին մի խումբ աշխարհական ու հոգեվորական ուխտավորների հետ միասին այցելելով Գոշավանք, զբաղվել է նրա համառոտ ուսումնասիրությամբ — կատարել է հուշարձանների նկարագրությունը և ընդօրինակել է մի քանի արձանագրություններ: Նա ի միջի այլոց տեղեկացնում է, որ շուրջ հինգ տարի է, ինչ վանքի պարսպի ներսում բնակվում է էշմիածնի վանքի կալվածների (անտառամասեր և վարելահողեր) վերատեսուղ՝ երևանցի Վախտանգ Փարսադանյանը, որը միաժամանակ հսկում է և վանքին: Սակայն Սմբատյան արքեպիսկոպոսը չի հիշատակում ո՛չ վանքի առաջնորդի ու միաբանության և ո՛չ էլ գյուղական քահանայի մասին, չնայած այն բանին, որ մնացած բոլոր դեպքերում նա առաջինը հիշատակում է վանքերի սպասավորների և գյուղական քահանաների մասին: Դրանից կարելի է ենթադրել,

որ այդ ժամանակ Գոշավանքը գտնվում էր բացթալված ու ամառի վիճակում:

Սմբատյանից շուրջ երեսուն տարի հետո, 1892 թվականին, դպրոցների ամառային արձակուրդների ժամանակ, իր աշակերտների հետ միասին Գոշավանք է այցելում Խոսհակ Հարությունյանը²³: Նա կազմել է յուրաքանչյուր հուշարձանի համառոտ նկարագիրը, ընդօրինակել է շուրջ 65 վիմագրություն և այդ բոլորը հորվածի ձևով հրատարակել «Ազգագրական հանդէս»-ում: Հորվածի ներածական մասը նվիրված է Գոշի կյանքին ու գործունեությանը:

Ի. Հարությունյանից փոքր ժամանակ անց Գոշավանք է այցելում «Արցախ» ամսական հետաքրքիր ու արժեքավոր աշխատության հեղինակ Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանը²⁴: Աշխատության Գոշավանքին վերաբերող գլխում հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում վանքի դրության մասին: Այդ առթիվ նա գրում է. «Հազար ափսոս, հետզհետե բոլորովին ողնշանում էն այս պատուական տաճարներն. կարօտ են նտրոգութեան, բայց նորոգող չկայ. խղճալի դրութեան մէջ են, բայց նայող չկայ. բոլոր տաճարներս յանձնուած է մի անհասկացող քահանայի, որ խապառ անհոգ է» (էջ 356):

Գոշավանքը ժԹ դարի վերջերին ոչ միայն լքված ու ամառի էր, այլև նրա հույակապ ճարտարապետական կառուցվածքները գրտնդվում էին խիստ քայքայված ու անխնամ վիճակում:

Դրանից հետո ոչ մի տեղեկություն չունենք Գոշավանքի մասին. հավանական է, որ նա շարունակեց մնալ այդ նույն քայքայված ու անխնամ վիճակում մինչև սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, ենթակա մարդկային առողջ և ձեռքի և բնության արհամիրքների ավերիչ ազդեցությանը:

Սովետական իշխանության տարիներին խոշոր աշխատանքներ են կատարվել Գոշավանքի գիտականորեն սխառեմատիկ ուսումնասիրության, վերանորոգման, ու բարեկարգման, ինչպես և նրա պահպանության հետագա ապահովման ուղղությամբ:

Սովետական իշխանության հենց առաջին տարիներին, չնայած երկրի տնտեսական ծանր դրությանը, կառավարությունը անհրաժեշտ միջոցներ էր հատկացնում փլմած վտանգի ենթակա հուշարձանների պահ-

²¹ Սարգիս վարդապետ Զալալյանց, «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա, Տփլիս, 1848 թ., էջ 136—145:

²² Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանց, «Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, որ այժմ նոր-Բայազետ գաւառ», Վաղարշապատ, 1895 թ., էջ 172—176:

²³ Ի. Հարությունյան, «Գոշավանք կամ նոր Գետիկ», «Ազգագրական հանդէս», Ժ գիրք, Թիֆլիս, 1903 թ., էջ 5—38:

²⁴ Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանց, «Արցախ», Բարս, 1895 թ., էջ 343—356:

պանութիւնն ապահովելու համար: Նախնական ուսումնասիրութիւնները պարզեցին, որ Գոշավանքը նույնպէս պատկանում է այդ կարգի վտանգված հուշարձանների թվին: Թափված էին բոլոր հուշարձանների տանիքի սալաքարերը, երեսապատ քարեփ ու քիվերի զգալի մասը, խիստ կերպով քայքայված էր գլխավոր տաճարի գմբեթը, ձյան հարցքի ջրերը և անձրևաջրերը ներս ծծվելով ծածկի ու պատերի մեջ ավելի էին արագացնում դրանց քայքայումը: Հուշարձանների շուրջը և ոմանց ներսը լիքն էին աղբով, իսկ բակի ազատ մնացած մասն էլ օդապոռոծում էին որպէս բանջարանոցի, ուր ուղղող ջրերը ծծվելով հուշարձանների հիմքերը, մեծ չափով վտանգում էին նրանց պահպանութիւնը:

Եվ ահա, առաջին շրջանում, որպէս շտապ օգնութեան միջոցառում, ձեռնարկվեց վանքի կառուցվածքների պահպանութեան ապահովմանը: Նախ աղբից մաքրվեցին վանքի շրջապատն ու շենքերը և արգելվեց այն որեւէ ձևով օդապոռոծելը: Բոլոր հուշարձանների տանիքները ժամանակավորապէս ծածկվեցին կղմինդրով: Վերականգնվեցին թափված երեսապատ քարերն ու քիվերը, գլխավոր տաճարի գմբեթը, որ առաջացած բազմաթիվ ճեղքվածքների հետևանքով սաստիկ խարխուլելով ենթակա էր շուտափուլ փլման, ժամանակավորապէս ամրացվեց երկաթյա լայնաշերտ գոտեւանման օղերով: Ապա, հետագա պահպանութիւնը և ամենօրյա հսկողութիւնն ու խնամքը ապահովելու նպատակով, կարգվեց հատուկ հաստիքային պահակ:

Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետի Ճարտարապետութեան գործերի և շինարա-

րութեան պետական կոմիտեն, իր հատուկ գիտա-ուսումնասիրացիոն արվեստանոցի միջոցով, 1958 թվականից ձեռնամուխ է եղել Գոշավանքի հուշարձանների հիմնական վերանորոգմանն ու վերականգնմանը: 1958 թվականին ամբողջապէս ավարտվել են բոլոր շենքերի նախկինում կղմինդրով ծածկը սալաքարերով փոխարինելու աշխատանքները, ամբողջապէս վերականգնված են երկու Ս. Գրիգոր եկեղեցիների քանդված մասերը, թափված երեսապատման քարերն ու քիվերը: Ս. Գրիգոր եկեղեցու քանդված գմբեթի փոխարեն կառուցված է վեղարած և հատուկ ծածկ: Ս. Գեորգ եկեղեցին, որ երկրաշարժերի հետևանքով խիստ քայքայված վիճակում էր և ենթակա էր շուտափուլ փլման, ամբողջապէս հավաքվել ու վերաշարվել է:

Ընթացիկ տարում նախատեսվում է գլխավոր տաճարի գմբեթը, որը, ինչպէս ասվեց վերևում, նույնպէս բազմաթիվ ճեղքեր էր տվել և ենթակա է շուտափուլ փլման ու ժամանակավորապէս ամրացված է երկաթյա լայնաշերտ գոտիներով: ամբողջովին հավաքել և նորից վերաշարել, ինչպէս և վերականգնել մյուս բոլոր հուշարձանների քանդված մասերը և տանիքները պատել սալաքարերով: Վանքի ընդհանուր բարեկարգման ուղղութեամբ նախատեսվում է ցանկապատել, ծառազարդել ու կանաչապատել այն: Այդ բոլորով հանդերձ հիմնովին կավարտվեն Գոշավանքի վերանորոգմանն ու բարեկարգման աշխատանքները և երկար ժամանակով կապահովվի այդ կարևոր հուշարձանների խմբի պահպանութիւնը:

(Շարունակելի)